

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Jobbágylevek a 16. századból

1. „Könyörüljön te nagyságtok rajtunk!” – 50 irat a XVI. századi jobbágylevelezésből címmel megjelenés előtt áll az a kötet, amelyet két évvel ezelőtt állítottunk össze egy akkori projektum részmunkálataként (a K 81189 sz. OTKA-pályázat keretében). A kiadást közösen vállalta a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nemzeti Levéltár. Az anyaggyűjtés a Magyar Nyelv 1949 és 1963 közötti számaiból indult ki, amelyekben Eckhardt Sándor ötven iratot jelentetett meg a 16. századi jobbágylevelezésből. Úgy gondoltuk, hasznos lenne, ha ez a fontos, de rejtekező levélanyag összegyűjtve, fotómásolatokkal kiegészítve új kiadásban is a kutatók rendelkezésére állna. (Szeretnénk köszönetet mondani Eckhardt Sándor jogörökösének, dr. Eckhardt Sándornak, hogy tervünkhöz hozzájárulását adta.)

A levelek eredetijét a folyóiratban közölt jelzetek alapján próbáltuk összegyűjteni a Magyar Nemzeti Levéltárban. (Köszönjük Németh György és Németh István főlevéltárosoknak a források fellelésében nyújtott segítségét.) Hamar kiderült azonban, hogy ezen információk alapján az iratoknak csak egy részét lehet előkeríteni. 31 levelet találtunk meg, míg 19-nek az eredete minden erőfeszítésünk ellenére ismeretlen maradt. Így le kellett arról tennünk, hogy kötetünk az ötven nyomtatott változattal párhuzamban ötven fakszimilét tartalmazzon.

De a nyomtatott szövegeket illetően is el kellett térnünk a kezdeti terveinktől. Miután ugyanis a fellelt 31 eredeti levelet összevetettük a nyomtatásban megjelent megfelelőikkel, szembesülnünk kellett azzal, hogy a betűhűnek szánt átiratok nagyon sok ponton – betűtévesszések, téves olvasatok, kimaradó szavak vagy sorok, központoszási hiányosságok – eltérnek az eredetijüktől. Továbbá az egyes levelek különböző közlési elveket követnek: van, hogy a latin részletek kimaradnak, máskor viszont szerepelnek; a rövidítések az egyik levélben fel vannak oldva, de jelölve vannak, a másik levélben jelöletlen marad a feloldás, a harmadikban megmarad a rövidítés. Néhány esetben pedig a teljes levélnek csak egy rövidebb-hosszabb részlete jelent meg.

Ezek után az tűnt járható útnak, hogy a 31 szöveget az eredeti leveleknek megfelelően újra átírjuk, a korábbi közlési alkalmával kihagyott részeket is pótolva bennük. Lehetőségünk – számítógépeinken a levelek digitalizált, kinagyítható és helyben akárhányszor ellenőrizhető változatával – nyilvánvalóan lényegesen jobbak voltak, mint elődeinké. A levelek közlésében egységes elveket érvényesítettünk (ezekről lásd a kiadvány idevonatkozó fejezetét). Mindennek megfelelően a kötet első részében a 31 levél fakszimiliéje mellett a saját átiratunk szerepel.

A kötet második részében azonban – a fentebb leírtak értelmében – nem volt másra lehetőségünk, mint hogy a fennmaradó 19 levelet (illetve levélrészletet) pusztán újra közöljük. Bizonyos típusú vizsgálatok alapanyagának ezek is alkalmasak, azonban annak, aki kutatni szeretné őket, némi óvatossággal tanácsos eljárnia, hiszen jó okkal tételezhetjük fel, hogy ezek sem mentesek azokról a szövegátírási problémáktól, amelyek a többiben is megmutatkoztak.

A kötetet személy- és földrajzinév-mutató zárja (Korompay Eszter összeállításában). Átírásainkat Haader Lea lektorálta. A latin nyelvű részeket Körmendy Kinga, N. Fodor János és Szentgyörgyi Rudolf írta át.

2. A gyűjtemény levelei a 16. század második feléből valók. Az iratok kevés kivétellel a Pozsonyban működő Magyar Kamara, illetve a Szepesi Kamara levéltáraiból származnak, amelyek anyagát a Magyar Nemzeti Levéltár irattípusok szerint, azon belül pedig időrendben őrzi. A kamara – amellet, hogy pénzügyi kormány szerv volt – részt vállalt nemcsak a közigazgatásban és bizonyos politikai ügyek kezelésében, hanem a jogügyszagató révén különböző állam- és magánjogi kérdésekkel kapcsolatos eljárásokban is. A Magyar Kamarát Budán állították fel 1528-ban, ahonnan 1531-ben költözött Pozsonyba. Kassán és Eperjesen először igazgatóságot működtettek, majd Kassán – a felső-magyarországi régió pénzügyigazgatásának intézésére – 1567-ben felállították a Szepesi Kamarát.

A közölt levelek általában panaszokat, többnyire jobbágyok panaszait fogalmaznak meg. Olykor birtokosok vagy hivatalnokok számolnak be bizonyos ellentétekről, illetve a megvádolt földesurak kimagyarázkodása képezi a levél tárgyát.

Bár a 16. század derekán a főrangúak már szinte kivétel nélkül tudtak írni, a parasztság körében ekkor még nem lehet azzal számolni, hogy értettek volna a betűvetéshez. A jobbágyok tehát csak írástudók segítségével tudták panaszukat megfogalmazni, akik közül némelyek olykor nevesítik is magukat a levél végén. A magasabb rangú személyek írhatták leveleiket saját maguk, illetve írathatták íródeákkal is – van rá példa, hogy ez utóbbi a levél szövegéből ki is derül.

A levelek külalakja, a levélírók hibái és javításai arra vallanak, hogy az iratok végső formája túlnyomó többségében tisztázatként, másolással keletkeztetett; ugyanennek a jele, hogy két levél őrszót is alkalmaz. De olyan levél is akad a gyűjteményben, amelyben az írás külalakja eredeti fogalmazványra enged következtetni.

A levelek külzetére jellemző, hogy a magyar vagy latin nyelvű címzésen kívül a hivatali beérkezésakor is kerül rá (latin nyelvű) feljegyzés.

A gyűjteményből ezúttal három levelet közlünk. Az első panaszos írás Nagyölvédből való, 1573-ból (ebben olvasható a kötet címéül választott idézet). A második és a harmadik levél pedig 1575-ös keltezésű, s ugyanarról a vizzálykodásról, „vereségről” számolnak be: először Csetneki László, majd a pelsöci jobbágyok szemszögéből kapunk képet a történetekről. Talán ebből a mutatóványból is látszik, hogy a levélcsoport értékes forrásként szolgálhat mindenekelőtt a történeti grammatikai, pragmatikai és helyesírás-történeti kutatások számára.

1.

Mink mező Ewłwediek Wrassagtoknak Zegin Megh nyomorod Job
agi: örökke walo zolgalatünkath es Isteni Imatssagonkat
Ayanllüük te nag:nak: mint nagýssagoss feiedelminknek
Ezeknek<.> altala Eörölünk az wrassaghtok eltenek¹ es io
Zerenchýeteknek mind ezeknek altalla Illen zonk es
köniörgissönk wagyon wrassagttoknak hogj az te nagýstok

¹ A *t* más betűnek indult.

parancziollia hogj myel az nagjsagos wr borat arolliūk
 es Akoiaithol² agiūk Illen beū bor Idet niolcz pinz hian
 2 *florentot* hol az myenket az eniet örömet el adnank
 <örömet el adnank> mas fel akoiawalis egý forinton³
 de kiriök es köniörgönk az egý istenert wrassagtoknak
 feienkint zegin es bodog hogý⁴ hagion beket wrassagtok
 azal ne niomoricziatok minket zegin Meg niomorodot
 Job agýtokat <..> had lehessönk wrassagtoknak hiū
 Job agj es Imagiünk Istent ertetek hogý az
 vr isten eltesse wrassagtokat mert ha wrassagtok
 ebböl Raýtük nem köniöröl hanem megis arollýttatiato
 -tok welönk hat nincz mit tenönk hanem az wrassag
 tok falüiat püztan kel hadnünk es vrasagtoknak
 Job agý nem lehetönk Mert az hatalmas poganioknak
 -kis eiel napal kezekben wagiünk es azoknakis eiel napal
 zolgalatünk es fizetssegönk Megh nem zakad kiwolna
 törwýnönk es ký Nem wolnais megh Mýeltetýk welönk
 es az ket fele walo dolgot mink el nem gýözök hanem
 püztan kel hadnünk az wrassagtok falüiat: mas az penig
 hogý az hatalmas beek az török azt parancziollýa mind az
 zegin falúnak es fökeppen az bironak hogý ha ez fele
 bort alla hozattök hat ha az vtban talallýa wele hat
 Az⁵ mely ember az wrassagtok borawal lezen az zekernek
 az rüjabolý niast chjnaltat es azon vt mellet niasban
 wonatýa az bornak az feneket ký wagattýa es az lowak
 nak az Inokat le wagattýa az býronak orrat aiokastol
 el metetý azegýn falün 100 *florenorum* wýzen ha penegh
 az falúban kaphattýais ottjs⁶ azon modon chjelekezik
 Ezt meghýgýe te nags:tok býzonil hogý ezt paranchýollýa
 de kirönk es köniörgiük te nags:nak mint Nagýs: feiedel
 müknek, hogý Mind ez Illen Imssegek által köniörölliön
 te nags:tok Raýtünk mert ha nagýssagtok Raýtünk nem
 köniöröl hat nagýssagtoknak Nem lehetönk Job agý
 mert zinten Imar el fogýatkoztünk ez ket
 fele zolgalat es fýzetýs miath:
 Azert aznak ellöt walo vrak Ideiebenis arolthiūk ez felle bort de
 töbet nem wötek thöle hanem chýak az mýre menth es ha megh
 nem⁷ akarta⁸ hýni az ký arollýtta hogj menýre Ment hat ot

² A levélíró a *k*-t az *A* betűszárára írja rá, a levélben két helyen is.

³ A szó közepén tintafolt látszik.

⁴ A szó elején tintafolt látszik.

⁵ Az *A* javított betű.

⁶ A *s* javított betű.

⁷ A sor vonalában a bal margón más kéz írásával: „De vino.”

⁸ A *t* i-ből javított betű.

wolt az vr Embere:⁹ az hordot vttanna mýrte: de mostan
 vyznek Akoiatol *florens 1 denariorum* 92: Illen imssegönket nem
 tekýntýk. mást aztýs akariük te nagyssagtoknak tudastokra
 adnünk hogý mēgh az Regý vrak erssekek ideieben¹⁰ sem voth
 törwýnünk az zantas ha nem mýkor egýel laknak wala az týz
 tarthok ketýen¹¹ kýrýnek thölönk zanthokat ký thörwýnönk nem wolt
 nem lön mýt tenönk adank zantot¹² azert ot zantottak farat voth
 el egý zegýn embernek lowa es az lo helebe az embert fogttak
 wolt¹³ be zantani akor meg <za> szüýttottak mýkor az barmoth
 es egýet keröltek rayta azert nagýs: feýedelmek mýnk azt
 tuddtara adank az Regý erseknek eztergamba pal erseknek
 es azt hagýa mýnekönk hogý no zegýnek soha nem zantotatok
 es törwýntek sem wolt azert eznek vtannais soha ne zanchýa
 -tok es törwýntek se legýen azerth mostis kõniörgönk nagýsna
 az egý istenirt hogý mostýs tarchýatok megh benne: mint az Regý
 vrak hogý marathassonk megh nagýs:tok eneth de Ismegh
 mosth abba mýnket megh nem tartnak ez mostani vrak hanem
 törwýnönkből ký wótek zantatnak wetetnek welönk es azt
 mind zemigh welönk takartattýakbe kit mík el nem gýözönk
 ha nagýstok raytonk¹⁴ nem kõniöröl:

Mas az Ismegh hogý most Illen törwýnt költenek rank hogý kýrniek
 arattokat tölönk tardos kedýre ky so törwýnönk nem volt de
 nem lön mit tenönk ha nem fel köldötök es ot weztetek
 zegýnekel az egý nyarat ký mýat zegýnek magoknak walo
 Ellest¹⁵ nem takarhattak azert az bolýs kõniörgönk vrassa
 gttoknak hogý aztýs fognattok el rónok mert az sok meltat
 -lanssagot mý el nem gýözök: *etc*:

3 harmad dolog Ismegh ez hogý az sem wolt törwýnönk hogý mink
 kazalthönk wolna hanem attünk mýnden lüen kazalo
 pinzt vgj mint *florenus* 1 tot az wolt thörwýnönk azt mýnden
 lüen megh attük de most az ba sem tartnak megh hanem
 minden¹⁶ nyarom ot kel az nyarat wezttenönk ký mýat:
 magúnknak nem takarhattünk azert az bolýs kõniörgönk
 nagýsna az egý istenert hogý tarchýon megh: nagýstok: azba az
 kýbe az Regý erssekek es feiedelmek <...> hogý maradhassünk megh
 az vrassagttok földýn e zegýni Megh nyomorolth hellen hogý

⁹ Az *e* javított betű.

¹⁰ Az első *e* javított betű.

¹¹ A szó jelölt interlineáris betoldás.

¹² A szó jelölt interlineáris betoldás.

¹³ A sor vonalában a bal margón más kéz írásával: „De aratione”.

¹⁴ A *t* után törölt vagy félbehagyott betű nyoma látszik.

¹⁵ A sor vonalában a bal margón más kéz írásával: „De messione”.

¹⁶ A sorban a bal margón más kéz írásával: „De falcatione ne ad *eam cogantur cum* [...] *falcati ex vetere consuetudine solvant.*” – Az *eam* olvasata bizonytalan.

zolgahassonk vrasagttoknak Mýnt Nagýs: <...>feýedelminknek: aztýs Jolý tǵiak
 az wýgh belý wýtezek es nemes Nepek hogj mink
 az thöröknek zýnten thörkokban lakünk es iel napal zönetlen walo
 zolgalattal es kýzetjssel Iket Nem gýözök thörwýnönkben azok sem tart
 -nak es Raýttünk sem köniörolnek mert ök poganiok
 Mind ezeknek altala¹⁷ kyrök es köniörgünk mind eni Imssegönk
 -nek altala Nagýssagttokāk Mint nagýsagos es kegýelmes feýedel
 minket az egý Istennek¹⁸ Jowoltaiert hogý az vr isten hýgýe megh
 nagýštakat ez vrasagban ez wýlagban nagý <s> sok eztendeigh köniöröl
 lýetek Raýttünk engegjetek megh az Rýgý törwýnönket kýbe az
 Regý vrak: es feýedelmek tarthottak had Imagünk istent Irtetek
 <.> mind kýchýnig es nagýgh es Emlekezönk megh az vrasagttoknak
 vrasagýrolý hogý megh nekönkýs wagýon isten vtan feýedelmönk
 Az vr isten eltesse es megh tarchýa nagýssagttokat ez wýlagban
 ez vrasagban nagý sok eztendeigh egýssegel es Jo zerenchýevel
 hogý zolgahassatok az Romaý chjazart hýuen es wýsselhessetek
 Isten vttan nagý¹⁹ gondot²⁰ ez meg nýörölt zegýn orzagra es
 Job agýttokra:
 Ez lewel költ <.> eztergam war megýeben nagý ewlwedben
 zent andras howanak 7 napian In Anno domini 1573
 Mink nagj ewlwedýek Nagýssagttoknak zegýn meg nýomorodot
 Job agýttok siriük es könyörgö vrasagttoknak hogý mýnket
 týs ne feledne vrasagttok.²¹

kiket Irhattonk megh meeg most nýawalýank
 es kýket nem mert az isten gýözný azt mind
 ellö zamlalni

Kívül:

13 9br. 1573.

Ez köniörgö leüel Adassek:

Az fel:²² Romaý czýazar hiü

Emberinek es fő kamorassinak

Minekönk nagýssagoss es kegýel

mes feidelminknek túlaýdon

kezekben

Eolweden

Etc

¹⁷ Az utolsó betű után félbehagyott betűkezdemény.

¹⁸ Az *I* javított betű.

¹⁹ Az *ý* után törölt vagy félbehagyott betű nyoma látszik.

²⁰ A *g* előtt betűkezdet, törlésnyom látszik.

²¹ Az első *t* javított betűnek látszik.

²² A szó interlineáris betoldás.

2.

Zolgalatomot Aȳanlom Nagȳsagtoknak mȳnt
 bizodalmas vraȳmmak, Az Nagȳsagtok lewelet
 meg erttetem mȳt Irȳ nagȳsagtok az pelsȳciek
 panazolkodasa felȳlȳ, Azert Nagȳsagtok
 meg hȳgie hogȳ az vereseg Nem eset vgȳ
 az mȳnt Nagȳsagtoknak panazolkottak
 hanem ez elȳ mȳlt napokba egȳ falȳmot
 rablak elȳ az Thȳrwȳkwȳk az en fȳyam
 Indol ala eset wolt ket patkoia elȳ
 loȳiarol hȳuatta kerestette hogȳ az Thȳrwȳk
 Vtan akart menȳ Nem ment kȳ elȳ rwȳtȳwz-
 wt²³ az felesege meg rȳt zitkot zolt
 ellene kȳt tȳ Nagȳsagtok²⁴ Im zembe lezek
 Nagȳsagȳal Nȳlwaban meg ert De
 bizonȳ enȳs egȳ Nehanzor panazolhattam²⁵
 volna Nag:nak²⁶ mert bornemiza Imre egȳ
 Nehanzor le vonatta Zolocȳon Jobagiomot
 Ighen verette hogȳ Nem akart patkolnȳ
 annak felette ez elȳ mȳlt Napokbaȳs
 Nȳakon kȳtȳe hordoztatta Jobagimot
 kȳt ha isten agia hogȳ Nagȳsagtokȳal
 zembe lezek mȳndeneket meg ert Nag:ttok²⁷
 en maghamtol, Isten tarcza meg Nag:kot²⁸
 ez leuel kȳlt cetneken 12 die Ianuarȳ
 1575

Czietnekj Lazlo,

Kȳvȳl:

Magnificȳs *Dominis Francisco* de raua
 ac Michalȳ N. *Sacre Cesaree regieque*
Maiestatis consiliariis Dominis Nobis
 dilectis

etc

²³ A w helyett talȳn mȳsik betȳt kezdett el a levȳlȳrȳ.

²⁴ A g-n javȳtas nyoma lȳtszik.

²⁵ A szȳ kȳzepȳn javȳtasok nyoma lȳtszik; a levȳlȳrȳ a kifeleȳjtett z-t valȳszȳnȳleg rossz helyre kezdte beȳrni.

²⁶ A levȳlȳrȳ itt ȳs tovȳbbi kȳt helyen ugyanezen a szȳn a ragot a rȳvidȳtȳsjel fȳlȳ írja.

²⁷ A rag eleȳjȳn valȳszȳnȳleg javȳtis nyoma lȳtszik.

²⁸ A k esetleg javȳtott betȳ.

3.

Kwzönetünköt es magünk aiajanlasat Iryük
 mint tiztelendw Vrüknak. Im ertiük hogh
 the kegielmed azt Irÿa hogh mi mind²⁹ meg
 Irÿük the kegielmednek mint üolt. mi
 kegielmednek mind zorül zora megh nem Ir
 hattiük. hanē az ket Jamborok zaüabol es bi
 zadalmas emberek zaüabül ertettük, es mi
 magünkes hallottünk kinnt. Eloszor mikor
 az Rüber Vram leüelet fel üitte neki tüd-
 -ni illik czetneki Jonosnak ezt mondüa
 czetneki Janos. ki küldē ez leüelet. az em
 -ber ki az leüelet fel üitte üolt neki, azt
 felelte neki. az pelsöczi biro kültü Vra
 sagodnak, mondüani czetneki Janos. kürüa
 az annia ez fosos panazlo bestie kürüa
 fianak. panazlo fosos bestie lelkek megh
 lattiak hogh ha ennekem ingien kel
 zolgalnōis Rüber Vramotis meges enime
 tezlek. megh lattiatok azt fosos bestie
 lelkek, bozzümoth allom megh lattiatok azt³⁰
 Az Vrsten algia es tarcza megh tarcza
 megh kegelmedet minden haza
 nepeüel egetembē. keüanonk
 the kegelmednek minden tiztesse
 get es bekesseget: Datü pelsoczē
 6 die Febriüarÿ
 Iudex³¹ Prima
 riüs

²⁹ A szó utolsó betűje javított; az azt követő jel funkciója nem határozható meg.

³⁰ A levél következő négy és negyed sora másik kéz írásának tűnik.

³¹ Az *u* javított betűnek látszik.

Ez leüel Adassek az sze
 -ndrej Tiztartonak nekünk³²
 bizodalmas Vrűnknak
 Tűlajdon kezebem³³

Etc

DÖMÖTÖR ADRIENNE
 MTA Nyelvtudományi Intézet

VARGA MÓNKA
 ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
 MTA Nyelvtudományi Intézet

LEVÉLSZEKRÉNY

Dömötör Adrienne írja. Ha még élne a két kiváló tudós, Benkő Loránd és Martinkó András, valószínűleg vétlenül is elnézést kérnék tőlük két olyan megállapítás miatt, amelyet Régi magyar nyelvemlékek című könyvemből (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006) HORVÁTH IVÁN idézni vélelmez (?), nehogy kínos helyzet kerekedjen abból, ahogyan Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak című kiadványában (OSZK, Budapest, 2015) mondataimat kezeli. Az egyik helyen éppen az ellenkezőjét tulajdonítja nekem, mint amit megfogalmaztam, a másodikon pedig azt a látszatot kelti, mintha forrásmegadás nélkül vettem volna át mástól származó gondolatokat.

A Gyulafehérvári sorok kapcsán ezt állítja HORVÁTH (i. m. 59): „A másolat álláspontját egyedül képviselő Benkő álláspontját [sic!] már korán kétségbe vonták (Lázs 1984: 110), és a szakirodalom a bíráltnak adott igazat (Dömötör 2006: 39)”. – BENKŐ LORÁND Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei című kötetében megállapítja: az Árpád-kori nyelvemlékek „szinte minden kétséget kizáróan, illetőleg egy esetben (GyS.) jó valószínűséggel másolati formájukban maradtak fenn” (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 24). – Könyvem HORVÁTH által hivatkozott lapján ez áll a GyS.-ről: lejegyzőjük „Különböző időpontokban írta (valószínűleg másolta) őket”. Aligha hiszem, hogy HORVÁTH IVÁNon kívül bárki is ellentétessnek látná a két állítást (arról nem is beszélve, hogy megállapításom éppen BENKŐ elemzésén alapul, ahogyan a GyS. kapcsán rá kétszer is, míg LÁZSra egyszer sem hivatkozom).

Az Ómagyar Mária-siralom keletkezéstörténetéről szólva ezt írja HORVÁTH (i. m. 35–36): „Dömötör Adrienn [sic!] (2006: 34) egyenesen arra gondol, hogy a költemény csakis külföldi szellemi környezetben keletkezhetett, minden ízében annyira európai: »Abból kiindulva, hogy a magyar vers csak ott születhetett meg, ahol közönsége is lehetett [...], az következik, hogy a vers külföldön keletkezhetett [...], akár Alsó-Bajorországban, de nem zárható ki Bécs vagy Prága sem; kolostori, apátsági, káptalani iskolában, világi jellegű studium generalékon (a későbbi egyetemeken) vagy pedig a külföldre férjhez ment

³² A szó vége a tintafolt miatt bizonytalanul olvasható.

³³ A *b* helyén először *k*-t kezdhetett a levélíró.